

Hatunoğlu, Nurettin. (2022). ‘‘Afgan Tarih Yazımının Kavramsal Sorunsalları Üzerine Bir Değerlendirme’’. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (1), 55-70.

Araştırma Makalesi

AFGAN TARİH YAZIMININ KAVRAMSAL SORUNSALLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

An Assessment on The Conceptual Problems of Afgan History Writing

Nurettin HATUNOĞLU**

Öz

Günümüzde iç savaş, siyasi istikrarsızlık ve aşırılıklar ile anılan Afganistan'ın geçirmiş olduğu bütün tarihi sürecin mevcut durumuna ne kadar etki ettiği, bir makalenin sınırlılıklarını aşacak kadar geniş bir konudur. Fakat bu toprakların son üç yüz yılda, Peştunların hâkimiyeti ele geçirmesi sonrası yaşadığı süreçte meydana gelen gelişmelerin günümüz çatışmalarına sebebiyet vermesinin ana nedenlerini birkaç başlık ile ortaya koymak görece olarak mümkün gözükmektedir. Tarih disiplini çerçevesinde süreç ele alınıp bazı çıkarımlar yapılmaya çalışılmıştır. Afganistan Devleti'nin 1919 yılında bağımsızlığını kazanarak modern zamanın gereği bir ulus inşa etme süreci ve amacı dikkate alınarak yapılan Afganistan tarihini yazım çabası üzerinden bazı çıkarımlar yapmak mümkündür.

Bu çalışmada Afganistan ile Afgan tarihi arasında ne gibi kavramsal farkların olduğu ve Afganistan tarihi yazılırken meydana gelen kavramsal sorunsallar üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Zamansal, mekânsal ve kavramsal sorunsalların ortaya çıkmasına neden olan tarihî süreç konunun anlaşılması adına özet şeklinde ele alınmıştır. Özellikle 1747 sonrası meydana gelen siyasi gelişmeler Afgan tarihi açısından ele alınmıştır. Çünkü Afgan tarihi ile Afganistan tarihi arasında meydana gelen mekânsal ve kavramsal tartışmaların başlangıç noktası olarak Ahmet Şah Abdalî'nin tüm Afgan/Peştun aşiretlerini bir çatı altında toplayarak Afgan Devleti'ni kurması ile başladığı tezi üzerinde durulmuştur. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ise Afganistan kavramının ortaya çıkışı, Afganların; yani Peştunların ağırlık merkezlerinin günümüz Afganistan sınırları dışında kalmasının ortaya çıkardığı sorunlar ve bu topraklar üzerinde yaşayan etnik grupların bu kavram içindeki durumları üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Konunun dağılmaması adına kronolojik sıraya mümkün mertebe riayet edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın amacı Afganistan'da yaşayan etnik yapıların ve Afgan kimliğinin tartışmalı yanlarına dikkat çekmek ve resmî tarih dışında farklı tartışmalara kapı aralamaktır. Çalışma esnasında Afganistanlı

* Geliş Tarihi / Received: 31.05.2022, Kabul Tarihi / Accepted: 30.06.2022. DOI: 10.34189/asyam.6.1.004

** Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi ABD, hatunoglu.nurettin@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0003-4196-3076>

araştırmacıların yaptığı çalışmalar ile ülke dışında bu konularda oluşmuş literatrden istifade edilerek metin ortaya konmaya alışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Afgan, Peştun, Ahmet şah Abdali, zbek, Hazara.

Abstract

Today, the impact of the entire historical process of Afghanistan, which is known for its civil war, political instability and extremism, is a subject that is too broad to go beyond the limitations of an article. However, it seems relatively possible to reveal the main reasons for the developments that took place in these lands after the Pashtuns seized power in the last three centuries, causing today's conflicts, with a few titles. The process was handled within the framework of the discipline of history and some inferences were tried to be made. It is possible to make some inferences from the effort to write the history of Afghanistan, which was made by taking into account the process and purpose of building a nation as a requirement of modern times, after the State of Afghanistan gained its independence in 1919.

In this study, the conceptual differences between Afghanistan and Afghan history and the conceptual problematics that occurred while writing the history of Afghanistan were evaluated. The historical process that led to the emergence of temporal, spatial and conceptual problematics is summarized in order to understand the subject. Especially the political developments that took place after 1747 were discussed in terms of Afghan history. Because, as the starting point of the spatial and conceptual discussions between Afghan history and Afghanistan history, the thesis that Ahmet Shah Abdali started with the establishment of the Afghan State by gathering all Afghan/Pashtun tribes under one roof was emphasized. In the following parts of the study, the emergence of the concept of Afghanistan, the problems caused by the fact that the centers of gravity of the Afghans, namely the Pashtuns, are outside the borders of today's Afghanistan, and the situations of the ethnic groups living on these lands within this concept were evaluated. In order not to disperse the subject, it has been tried to comply with the chronological order as much as possible.

The aim of the study is to draw attention to the controversial aspects of the ethnic structures and Afghan identity living in Afghanistan and to open the door to different discussions outside the official history. During the study, the text was tried to be revealed by making use of the studies carried out by Afghan researchers and the literature on these issues outside the country.

Keywords: Afghan, Pashtun, Ahmet Shah Abdali, Uzbek, Hazara.

Giriş

Türk, Fars ve Hint kültürlerinin kesişim noktasında yer alan Afganistan'ın yakın dönem siyasi tarihi, bu bölgeleri ele geçiren İngiliz, Rus ve Amerika gibi Batılı yabancı unsurların dönemsel müdahaleleri ile şekillenerek günümüze ulaşmıştır. Batılı devletlerin bu ülkenin yer aldığı coğrafyaya gelmelerinin öncesinde Hindistan'da Babürlüler, Türkistan'da Şeybaniler ve İran'da Safevi ve Afşar gibi yönetimi elinde bulunduran Türk hanedanları bu bölgenin topraklarının bir kısmında ya da tamamında hâkim olmuşlardır. Günümüz Afganistan'ının bulunduğu bölge bazen aynı dönemde yaşayan birkaç devletin mücadele alanı olabilmektedir. Daha önceki tarihlerde de Türkistan, İran veya Hint bölgesinde kurulan her devlet bir şekilde bu topraklara müdahil olmuştur. Afganistan/Afganlık kavramının şu anki coğrafyayı ifade eden genişliğe ulaşmasını sağlayacak siyasi gelişmeler de İran merkezli ama Türk kökenli Nadir'i Afşar'ın 1747 yılında ölmesi sonrası yaşanan siyasi gelişmelere bağlı olmuştur. Çünkü günümüz Afganistan topraklarının büyük bir kısmını elinde tutan Nadir-i Afşar'ın ölümü sonrası kurulan Abdalî Devleti siyasi birliği sağlayarak, Afgan kavramını dağınık Peştun aşiretler için ortak paydaya dönüştürmüş, farklı isim ile anılan coğrafyaya bir süre sonra Afganistan denilmesini sağlamıştır. Nasıl ki Moğol kelimesi Cengiz Han İmparatorluğu ile tüm Moğol kabilelerini ifade eden ortak isme dönüşmüş ve yaşadıkları coğrafya Moğolistan adı ile anılmaya başlanmış, Abdalî Devleti'nin Afganlılar için oynadığı rol da benzer olmuştur.

Afgan kimliğinin siyasal düzlemde gelişmesi ve devlet düzeyinde temsili bu dönemde yaşanan olayların etkisi ile olmuş olsa da modern tarzdaki Afganistan Devleti'nin kuruluşu ulus devletlerin kurulduğu döneme denk gelmiştir. 1919 yılında ulus devlet olma denemesiyle dünya siyasi tarihine giren; fakat günümüzde etnik çatışmalar ile anılan Afganistan'ın ulus devlet inşasının Türkiye'den birkaç yıl önce gerçekleşmesi dikkate değer bir durumdur. Modern dönemde her alanda dünyayı etki altına almış olan Batı medeniyeti modern ulus devletlerin kurulması sürecinde sadece Osmanlı coğrafyasını etkilemekle kalmamış, İran ve Afganistan gibi bölgeleri de etkilemiştir. 1919 yılında Afganistan İngilizlere karşı bağımsızlığını kazandığı esnada Türkiye'nin kurulmasını sağlayacak millî mücadele hareketi henüz yeni başlamıştır. Her iki ülkenin İngilizlere karşı mücadele edip bağımsızlıklarını kazanması sonrası ulus devlet inşa süreçleri başlamıştır. Misal olarak Afganistan Devleti'nin ilk anayasası olan 1923 Anayasasının 11. Maddesinde; *"Afganistan memleketinde yaşayan herkese dinî ve mezhebî farkına bakılmaksızın Afganistan vatandaşı denir."* (Tarih-i Muasır-ı Afganistan: 25) ifadesi kullanılırken; Türkiye Cumhuriyeti'nin 1924 Anayasasının 88. Maddesinde *"Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle (Türk) ıtlak olunur"*¹ ifadeleri yer almıştır. Bu ifadeler mezkûr ülkelerdeki ulus kimliğinin oluşma sürecinin başlangıcı ve hukuksal zemini olarak düşünüldüğünde, uluslaşma projesinin Afganistan ve Türkiye için benzer olmakla beraber aynı şeyi ifade edemeyeceği anlaşılabilmektedir. Çünkü Türk ile Türkiye kavramlarına yüklenen anlamın benzerini Afgan ile Afganistan kavramlarına yüklemek tarihî, beşerî, siyasi ve kültürel sebeplerden dolayı mümkün olmamıştır. Amanullah Han'ın söylemlerine bakıldığında Afgan kelimesinin Peştun olmayan halkı da içine alacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Konuşmalarında geçen; *"Sadece sizlere değil; aynı zamanda bütün Afgan kavmine iyilikler ihsan etsin, Afganistan'ın başkenti bütün Afgan milletinin evidir, bütün Afganistan milletine..."* (Suimin-Zarifi, 1368: 79) gibi ifadeler bu duruma örnek olarak verilebilir. Fakat Afganistan'da, Afgan kavramının etnik bir kimlik olmaktan çıkarılıp millî kimliği ifade eden bir kavrama dönüştürülme projesi nihayete erdirilememiştir.

Cumhuriyet rejimi ve uluslaşma yöntemi gibi temel farklılıklara rağmen, Afganistan Devleti'ni kuran Gazi Amanullah Han ile Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ve kurdukları devletlerin yakınlaşmasına sebep olacak birçok benzerlik ortaya çıkmıştır. Genç Afganlılar olarak bilinen harekete mensup olanların Amanullah Han'ın başa geçmesi ile ülkede ıslahatlar yapma imkânı bulması, yeni kurulan Afgan Devleti'nin krallık ile idare olursa da siyasi, askerî, iktisadi ve temel haklar konusunda kendinden önceki hükümetlere nazaran çok reformist ve modern bir karakter

¹ Bkz. 1924 Anayasası.

taşımasına sebep olmuştur². İslahatçı bir kral olan Amanullah Han, Atatürk'ün girişimlerinden çok etkilenmiş ve Türkiye'deki yenilikleri aynen kendi ülkesine taşımak istemiştir. Böylece bir taraftan liderlerin birbirine olan sempatisi, öte yandan Türkiye ve Afganistan'ın eş zamanlı *İstiklâl Mücadelesi* vermesi ve reform hazırlıklarına girişmesi iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır (Yılmaz, 2010: 161). Kuruluşu esnasında benzer hikayesi olan bu iki devletin zaman geçtikçe farklı hikayeler yazmasına sebep olacak tarihî, siyasi, içtimai ve kültürel arka planı göz ardı etmek mümkün değildir. Aşiret yapısının şekillendirdiği miras üzerinde kurulan Afganistan ile İmparatorluk mirası devralan Türkiye'nin uluslaşma ve modernleşme hikayesi benzerlik göstermemiştir.

Modern tarzda inşa edilmeye çalışılan Türkiye ve Afganistan'da uygulanan politikalar ve bunların sonuçlarının ortaya konması bir kitap konusu kadar geniş olduğu için bu çalışmanın sınırları dışında tutulmuştur. Çalışmamızın konusunu, Afganistan'da ulus kimlik inşa sürecinde yazılmaya çalışılan Afgan tarihi ile ilgili sorunsallar teşkil etmektedir. Bu bağlamda 1919 sonrası ve öncesi tarihsel süreçler değerlendirilerek, Afgan tarih yazımında önemli yer tutan *Aryana*, *Horasan*, *Afganistan*, *Afgan* ve *Peştun* gibi kavramların tartışmalı alanları üzerinde durulacaktır. Örneğin "*Afgan kelimesi kimi ifade etmektedir? Peştun kelimesi ile Afgan kelimesi arasındaki benzerliğin tarihsel sebepleri nelerdir? Afgan tarihi mi, Afganistan tarihi mi? Peştun tarihi mi yoksa Afganistan tarihi mi?*" gibi soruların cevapları üzerinden Afganistan tarihi ve tarih yazımı ile ilgili değerlendirmeler yapılacaktır. Çalışmamızın çerçevesi, Mir Gulam Muhammed Gubar'ın 1967 yılında neşredilen *Efğanistan Der Mesir-i Tarih*, Habibullah Refi'nin *Tarihi Fişurdeyi Efğanistan* ve Mir Muhammed Sıdk Ferheng'in *Efğanistan Der Penc Karn-ı Ahir* adlı eserleri üzerinden çizilmeye çalışılmıştır.

Afganistan Bölgesi Siyasi Tarihinin Ana Hatları

Günümüzde Afganistan olarak bilinen toprakların siyasi tarihlerinin kısa bir özetinin Afgan tarih yazımında karşılaşılan sorunlu alanların ortaya çıkış sebebini anlamaya yardımcı olacağı kanaatindeyim. Günümüzde Afganlıların yaşadığı yer anlamında coğrafi ve siyasi bir terim olarak kullanılan Afganistan'ın kurucu unsuru olarak kabul edilen etnik topluluk dahi bu isim yerine farklı etnik bir isim ile ifade edilmektedir. Kurucu unsur olan Peştunların da ezici oransal üstünlük sağlayamadığı bu ülkede çeşitli etnik kültür ve kimliklerin varlığı coğrafyanın yaşadığı tarihsel sürecin bir ürünü olmuştur. Bu durum coğrafi bir terim olarak Afganistan'ın tarihini yazmayı görece kolaylaştırırken Afgan halkı ya da milletin tarihini yazmayı güçleştirmektedir. Coğrafi anlamını kastettiğimiz Afganistan'ın geçmişten günümüze siyasi tarihini "*İslam Öncesi, İslam Sonrası ve Modern Dönem*" şeklinde üç safhada ele almak mümkündür. Her üç dönemin kendine has belirgin özellikleri vardır. Zira bu üç dönemde bölge genel hatları ile *Aryana*, *Horasan* ve *Afganistan* gibi farklı isimler ile anılmıştır. Bu isimlerden iki tanesi burada yaşayan topluluklar üzerinden hareketle ortaya çıksa da *Horasan* ismi herhangi bir topluluğu ifade etmeyen coğrafi bir adlandırma olmuştur.

Bu bölgenin ilk adı olan *Aryana* adını almasının sebebi milattan önceki dönemlerde bu coğrafyada Aryayı kökenli insanların yaşaması olmuştur. Siyasi tarihine bakıldığında Aryayiler sonrası bu bölgenin Perslerin kurduğu Ahameniş Devleti'nin (M.Ö. 545-333) hakimiyetine girdiği görülmektedir. Ahamenişlerden sonra bölgeyi ele geçiren Makedonyalı İskender'in M.Ö. 323 yılında ölmesi sonrası ortaya çıkan devletlerden biri olan Seleukos (Selefkos) Devleti'nin sınırları günümüz Afganistan'ını da kapsamıştır. Kabaca günümüz Suriye, Irak, İran ve Afganistan topraklarını kapsayan Selefkos Devleti'nin (M.Ö. 323-63) Afganistan bölgesindeki valilikleri Baktriya- Soğdiyana Valiliği, Kâbilistan Valiliği, Herat- Sistan Valiliği ve Kandahar- Beluçistan Valiliklerinden ibaret idi (Gubar, 1967: 44). Bu dönemde *Aryana* topraklarının bir kısmı Hint kökenli Maurya Devleti ile Selefkos Devleti'nin mücadele alanı olup 324-305 yılları arasında *Aryana* bölgesinin bir kısmı Maurya Devleti'nin kontrolüne girmiştir. Hintlilerin hakimiyeti kısa süreli olsa da bu bölgedeki kültürel etkileri çok derin olmuştur. Çünkü bu dönemde *Aryana* bölgesine giren Buda dini bir süre sonra yayılarak etki alanını genişletmiş, bölge ara

² Amanullah Han Dönemi yapılan İslahatlar için; Fazıl Gani Mücedidi'nin "*Efğanistan Der Ahdi Ali Hazret Amanullah Han (1919-1929)*"; "*Tarih-i Muasır-ı Efğanistan Ez İstirdad-ı İstiklâl Ta İnkılab-ı Sevr*" çalışmasına bakılmalıdır.

sıra Hintliler tarafından işgal edilmiştir. Bu durum Aryayi- Grek ve Buda kültüründen oluşan sentez bir kültürün ortaya çıkmasına neden olmuştur (Refi, 1999: 14). Müslüman Arapların bu bölgeyi işgal edeceği 7. asra kadar Baktriya (M.Ö. 250-135), Sakalar, Kuşan Devleti (M.S. 40-220), Eftalitler (425-566), Batı Göktürk Devleti (582-630) ve Sasaniler bu toprakların bir kısmında ya da tamamında hüküm sürmüşlerdir. İslam'ın bölgeye girişi öncesi Göktürk ve Sasaniler, 566 yılında yapılan anlaşma ile ortadan kaldırdıkları Eftalitlerin toprağını Ceyhun sınır olmak üzere paylaşmışlardır. Fakat Sasaniler ile yaşanan anlaşmazlık sonrası Göktürk Kağanı Tardu, mezkûr yüzyılın sonlarında Badahşan ile Meymene (Gubar, 1967: 39-59) arasında kalan ve günümüzde de Türklerin yoğun olarak yaşadığı kuzey Afganistan topraklarını ele geçirmiştir.

İslam'ın bu bölgeye girişi, günümüz Afganistan topraklarında siyasi ve kültürel açıdan yeni bir dönemin başlamasına sebep olmuştur. Çünkü daha öncesinden Aryayi-Grek kültürünün üzerine Arapların bu bölgeyi işgali ile İslam ve Arap kültürü girmeye başlamıştır. Arap ordularının İran coğrafyasına; dolayısıyla Afganistan topraklarına gelişi erken bir döneme denk gelse de İslam'ın yayılışı zaman almıştır. Siyasi birlikten yoksun bölgeye Araplar, Sasani son hükümdarı III. Yezdigerd'i takip için Kuhistan olarak adlandırılan Herat ve Sicistan olarak adlandırılan Kandahar civarından 639 yılında girerek yerel hükümdarlar ile anlaşmalar yapmışlardır. Fakat Hz. Ömer'in ölümü sonrası yapılan anlaşmalar bozulsa da Yezdigerd'in ölümü üzerine Araplar ile savaşmak istemeyen Toharistan, Sicistan, Zebulistan ve Herat gibi bölgelerin yerel hükümdarları Arap egemenliğini kabul ederek cizye ödemeye başlamışlardır. Tüm coğrafya Arap egemenliğinde olsa da Arapların yerel dinlere karşı tutunduğu sert tutum İslam'ın yayılmasını bir süreliğine engellemiştir. Fakat Emeviler döneminde zapt edilen yerlere 671 yılından itibaren Arapların getirilerek yerleştirilmesi Afganistan coğrafyasında İslamlaşmaya hız kazandırmıştır. 9. asır ortalarından itibaren Afganistan'da istikrar kazanan İslam egemenliği Fars kültürü üzerinden Abbasi halifesine ismen bağlı Tahiri ve Safari adlı hanedanlar ile siyasi teşekküller meydana gelmeye başlamıştır (Sivrioğlu- Türkoğlu, 2017: 79-84).

Bu hanedanların ortaya çıkışını Arapların kendi aralarındaki mücadeleleri ve bu mücadelelerde Horasan bölgesinin önemli bir merkez haline gelmesi tetiklemiştir. Emeviler ve Abbasiler arasındaki siyasi çatışmalara ve isyan hareketlerine sahne olan Horasan topraklarında Ebu Müslim Horasani önemli bir figür olmuştur. Emevilere karşı isyan edip Abbasi yönetimini desteklemesine rağmen, 755 yılında dönemin halifesi Mansur tarafından öldürülmesi Horasan topraklarında yaklaşık yetmiş yıl sürecek isyan hareketlerinin başlamasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler Horasan bölgesinde bağımsızlık hareketlerini güçlendirmiş, bu karışık siyasi ortam içinde ilk defa Arap olmayan Müslüman bir hanedan bölgede yönetimi ele geçirmiştir. İslam'ın gelişinden sonra ilk bağımsız devletin adı kurucusu Tahir'den dolayı Tahiriler olarak bilinir. Abbasi Devletinde oldukça güçlü konuma ulaşan ve hilafet merkezini Horasan'a taşımaya dahi düşünen Tahir, bu amacına ulaşmasa da 822 yılında Abbasi halifelerinin adını hutbeden çıkararak kendini Horasan'ın hükümdarı ilan etmiştir. Bu tarih Horasan için yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, bundan sonra halifelerin siyasi nüfuzu bölge için sembolik hale dönüşmüştür (Seyidi, 2362: 68). Tahirilerin aksine yönetim merkezi İran'dan ziyade Afganistan topraklarında olan Zerenc'i merkez edinen Safariler (861-1003) zamanında İslam iyiden iyiye bölgeye yerleşmiştir (Sivrioğlu- Türkoğlu, 2017: 85).

Bu iki hanedandan sonra Horasan topraklarını idare eden ve onlara nispetle daha büyük bir devlet kurmayı başaranlar Sâ mânîler (819-1005) olmuştur. Sâ mânîlerin hüküm sürdüğü topraklar Mâverâünnehir ve Horasan olmak üzere iki bölgeden oluşmaktaydı. Horasan, II. Nasr döneminde ihdas edilen Horasan Valisi unvanına sahip kumandanlar tarafından yönetilmiş ve merkezi Nîşâbur olmuştur. Ülkenin başkenti olan Buhara'nın olduğu Mâverâünnehir ise hükümdarların tasarrufunda olmuştur (Usta, 2012: 66). Samaniler sonrası Horasan bölgesinin bir kısmı ya da tamamı belli dönemlerde Gazneliler (963-1186), Gurlular (1000-1215), Büyük Selçuklular (1040-1157), Harzemşahlar (1077 - 1231), Moğollar (1206- 1368) ve Timuriler (1370-1507) gibi Türk ya da Türkler ile akraba devletlerin hakimiyetine girmiştir. Timuriler sonrası bu bölge üçü de Türk kökenli olan Özbekler, Babürlüler ve Safevilerin mücadele alanına dönüşmüştür. Bölgenin Afganistan adını alarak yeni bir döneme girişi

Safevi hanedanının yerini alarak bu bölgeye hâkim olan Afşarlar hanedanının kurucusu Nadir Afşar'ın ölümü sonrası Ahmet Durrani ile başlayan gelişmeler ile olmuştur.

Afganistan'da Ahmet Durrani ile başlayan süreç Afgan ve Afganistan tarihinde günümüze kadar devam eden dönemin başlangıcı olmuştur. Uzun süre Türklerin hakimiyetinde kalan bölge Peştun olarak bilinen hanedanların hakimiyetine geçmiş ve Afganistan'ın coğrafi sınırları Türk coğrafyalarının aleyhine genişleyerek günümüzdeki sınırlarına ulaşmıştır. Ahmet Şah Durrani'nin günümüz Afganistan'ının kurucusu olarak kabul edilmesi ve Afganlılar (Peştunlar) arasında "baba" unvanını almasının sebebi onun yeni dönemin başlamasındaki rolünden kaynaklanmaktadır. O dönemde Abdalî adını kullanan aşiretin önemsiz bir kolu olan Sadozay sülalesinin (boy) lideri Zaman Han'ın oğludur. 1723'te Herat veya Multan'da doğmuştur. Gençliğinde önemli bir Peştun aşireti olan Gılcaş aşireti ile yapılan savaşlarda esir düşerek Kandahar zindanına atılmıştır. Hapisteyken Nadir-i Afşar'ın ordusu şehre girince Gılcaşlara karşı Abdalîleri destekleyen Nadir-i Afşar tarafından serbest bırakılmıştır. Uzun süre Nadir-i Afşar'a hizmet etmiş Mazenderan Valiliği gibi önemli makamlara ulaşmayı başarmıştır. 1747 yılında Nadir-i Afşar'ın ölümü üzerine Kandahar'a gelerek aynı yılda Peştun Meclisi (Loya Jirga) tarafından bütün Afganlıların lideri olarak ilan edilmiştir. Loya Jirga onun adını da değiştirerek kendisi ve aşiretine Durr-i Durrani (İnciler İncisi) adını vermiştir. Böylece Afganistan'da Dürraniler; dolayısıyla Peştunların hakimiyeti başlamıştır. Devletin etnik olarak Peştunlara dayanmasından dolayı Horasan bölgesinde kurulan bu devlet Afgan krallığı veya Afgan Emirliği olarak adlandırılmıştır (Sivrioğlu-Türkoğlu, 2017: 192).

Peştun milliyetçiliğinin beslenme kaynağı olan bu tarihî hadise Horasan coğrafyasında asırlardır siyasi olarak hüküm süren Türkler (Özbek, Türkmen, Kırgız, Hazara Aymak, Kızılbaş vb.), siyaseten olmasa da kültürel açıdan etkin olan Tacikler ve Peştun olmayan diğer azınlıklar için olumsuz gelişmelerin başlama kaynağı olmuştur. Bu hadisenin Peştun milliyetçiliği ve kimliğinin oluşumuna etkisini Amin Saikal'ın şu ifadeleri ile örneklemek mümkündür (2010: 7):

"Peştun birliği ve milliyetçiliği bir Afgan aşiret şefi ve askerî komutanı olan Ahmet Şah Durrani'nin 1747 yılında Kandahar kentindeki Peştun kabilelerini konsolide ederek kısa sürede geniş bir Peştun/Afgan imparatorluğu kurması ile zirveye ulaştı. 1772 yılında öldüğünde Durrani İmparatorluğu Kuzey-doğu İran'dan Orta Asya'ya, oradan Pencap'a doğru uzanıyordu. Peştun milliyetçilerinin Peştunhava olarak adlandırdığı tüm bölgeleri içeriyordu. İmparatorluğun gücü büyük ölçüde Peştunizme dayanıyordu. İlimli İslamcılık ve Peştun olmayan bazı unsurların siyasi ve askerî sisteme dahil edilmesi Ahmet Şah Durrani'nin yönetiminin daha geniş dinî ve popüler meşruiyet sağlaması içindi."

Afgan Devleti'nin Emirlik unvanı ile anılmasını sağlayan olaylar kardeş kavgası sonrası Barakzay sülalesinden olan Dost Muhammed'in 1818 yılında Sadozay sülalesinin yönetimine son vererek yerine mensup olduğu Barakzay sülalesini başlatması ve Kabil'de kendini Emir olarak ilan etmesi sonrası olmuştur (Saray, 2002: 30). Barakzayların Afganistan Devleti'ndeki monarşi yönetimleri 1973 yılında Zahir Şah'ın, yine Barakzaylardan Muhammed Davut tarafından tahttan indirilip monarşinin sonlandırılmasına kadar devam etmiştir. Bu tarihten kısa bir süre sonra Afganistan toprakları Sovyet güdümlü hükümetler, Mücahit gruplarının oluşturduğu hükümetler ve nihayetinde Taliban hükümetinin idare ettiği istikrarsız yönetimler altında günümüze ulaşmıştır.

Afgan Tarih Yazımında Mekânsal, Zamansal ve Kavramsal Sorunsallar

Mevcut siyasi sınırlar esas alınarak tarihin ilk dönemlerinden itibaren söz konusu coğrafyada yaşayan topluluklara atıf yapılarak bir tarih yazma çabası ulus devlet inşa süreçlerinde sıkça baş vurulan bir yöntemdir. Misal olarak Özbek tarih yazımında da karşımıza çıkan ve ülkeye Özbek adını veren Deşti Kıpçak bölgesi göçlerinin genelde göz ardı edilerek tarihin ilk devirlerinden itibaren mevcut

bölgede yaşamış topluluklar üzerinden bir tarih yazım çabası,³ Afgan tarih yazım anlayışıyla bu yönden benzerlik göstermektedir. Hem Afgan hem de Özbek kavramlarının yakın sayılabilecek bir dönemde ortaya çıkması ve bu kavramların coğrafyada kökleri eskilere dayanan bir milleti ifade etmesi yönündeki çaba ve ihtiyaç, bu durumun sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Hacısalihoğlu'nun şu ifadeleri Afganistan'daki ulus inşa etme süreci için de geçerlidir: “*Mekânla tanımlı yurttaşlar topluluğuna gönderme yapan ulus kavramı, bu anlamıyla toplulukların kategorize edilmesine doğal bir biçim verirken doğum yeri özelinde coğrafya da siyasi ve antropolojik bakımdan topluluğu tayin edici doğal bir unsur olarak belirir. Tek yönlü olmayan bu ilişkide çoğu kez uluslar coğrafyaya ad verirken coğrafyanın da uluslara ad verdiği olur.*” (2021: 386). Fakat Afgan kavramının devletin kurucu unsuru Peştunları ifade eden bir adlandırma olması ve Peştunların mevcut devletin nüfus oranında ezici üstünlüğü sağlayamaması Afgan ve Afganistan kavramını tartışmalı hale getirmektedir. Zira devlete adını veren Peştunların oransal çoğunluğu Afganistan sınırları dışında yaşayıp, Afganların yaşadığı asıl coğrafyanın neresi olduğu sorusunu akla getirmektedir. Amin Saikal'ın (2010: 6); “*2007'de yapılan sayımlara göre Afgan nüfusunun 12,5 milyonu Peştun (%42) olup, Pakistan nüfusunun %16'sına denk gelen 30 milyonu Pakistan'ın Peştunva bölgesinde yaşamaktadır.*” şeklindeki ifadeleri Afganistan, Pakistan ve komşu ülkelerinde etnik kimliklerin oranlarında şeffaflık sorunu bir yana, Peştunların ağırlık merkezinin hangi coğrafyada olduğu konusunda bize fikir vermektedir. Bu mevcut durumdan hareketle “*Afgan/Peştunların yaşadığı yer anlamına gelen Afganistan neresidir?*” sorusunun cevabı, Azerbaycan örneğinde olduğu gibi meseleyi tartışmalı bir hale getirmektedir. Azerbaycan Türklerinin büyük bir çoğunluğunun İran sınırları içinde bulunan Tebriz merkezli Güzey Azerbaycan'da yaşaması, Azerbaycan denilen coğrafyanın neresi olduğunu tartışılır hale getirdiği için Azerbaycan Türklerinin tarihi yazılırken güney ve kuzey Azerbaycan tabirinin kullanımını gerekli kılmaktadır. Afgan tarih yazımında Afganistan ile Peştun/Afgan kavramlarının birbiri ile örtüşmemesinin sebebi de bu durumla benzerlik göstermektedir. Afgan tarihi yazılırken zamansal ve mekânsal çerçevenin çizilmesi esnasında ortaya çıkan karışıklığın sebebini bu duruma bağlamak yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Ülkenin mevcut sınırları içinde kalmakla birlikte, gayri peştun unsurların yaşadığı bölgelerin sanki Peştunlar ile özdeş Afganistan'ın bir parçası olarak değerlendirilmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

Afganistan bölgesinin tarihini *İslam Öncesi*, *İslam Sonrası* ve *Modern Dönem* şeklinde üç safhada ele almak mümkün olsa da yukarıda zikredilen husus dolayısıyla aynı durum Afgan tarihi için söz konusu olmayabilir. Tarih ile ilgili çalışmalarda bu sebepten dolayı “*Afgan Tarihi*” başlığı yerine “*Afganistan Tarihi*” başlığı tercih edilmekte; fakat bu başlık üzerinden Afgan tarihi ortaya konmaya çalışılmaktadır.⁴ Afgan tarihini siyasi tarih açısından ancak bağımsız ve tüm Peştun kabileleri birleştiren Ahmet Şah Durranî (Abdalî) ile başlatmak daha doğru olur. Çünkü Afgan kavramının mekânsal ve etnik bağlamda kullanım alanı Abdalîler öncesi ve sonrasında farklılık arz etmektedir. Onun başa geçişinin hemen öncesinde Safevi ve Babür hanedanlarının yıkılışı esnasında yaşanan karışıklıkların yol açtığı siyasi gelişmeler ve Peştun kabilelerin kazandığı kazanımlar ile daha öncesinde Afgan ismi ile kayda geçen Peştun kabilelerin siyasi yaşamları Ahmet Şah Durranî ile karşılaştırıldığında süreklilik arz etmeyen gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Gazneliler Devrinde asker olarak kullanılanlar Hint topraklarında zamanla önemli mevkilere ulaşmışlar, bunlardan biri olan Celaleddin 1290 yılında Firuz Şah lakabı ile Delhi'de hükümdarlığını ilan etmiştir. Sistan ve Kabil arasında bulunan ve Gılcayiler olarak bilinenler bunlardır. Bunların Türk kökenli olan Halaçlardan geldiğine dair görüşler de mevcuttur. Gılcayilerin 1316 yılında yıkılması sonrası 75 yıl ömür süren Ludiler tarih sahnesine çıkmıştır. 1542 ile 1545 Suriler kabilesinden Ferid Han isminde biri kısa süreliğine bağımsızlığını ilan

³ Sovyetlerin dağılması sonrası bağımsızlığına kavuşan Özbekistan'da da toprak merkezli bir tarih anlayışı söz konusu olmaktadır. Bu hususta bkz. Şaniyazov (2001); Askerov (2007).

⁴ Afgan veya Afganistan tarihi için en önemli ve belirleyici eserlerden biri olan Mir Gulam Muhammed Gubar'ın *Efğanistan Der Mesir-i Tarih* ve yakın dönemde kaleme alınan Habibullah Refi'nin *Tarihi Fişurdeyi Efğanistan* eserlerinde bu durumu görmek mümkündür. Ülkede Mücahit grupların hâkim olduğu dönemde Afganistan Mücahitleri Birliği Merkezi tarafından yedinci sınıflar için hazırlanan ders kitabında dahi bu etkiyi görmek mümkündür. Kitabın yedinci faslında “Afganistan-ı Kadim: Aryania” başlığı atılmıştır.

etse de Babürlüler tarafından ortadan kaldırılmıştır (Ferheng, 1988: 25-26). Bu dönemlerde yeknesak bir Peştun/Afgan Devleti veya coğrafyasından bahsetmek mümkün değildir.

Bu dönemlerin kendine has özellikleri olmakla birlikte bölge Abdaliler ile Afganistan adını almıştır. Bu bölge için, resmî anlamda etnik bir topluluğu ifade eden *Afganistan*; yani *Afganların yaşadığı yer* anlamındaki ismin kullanılmasından önce, *Horasan* adı kullanılmıştır. Bu sebeple Afganistan tarihi yerine Horasan tarihi başlığı ile aynı tarihi yazmak mümkün olabilmektedir. Bölgenin Horasan isminden önceki adı *Aryana* olmuştur ki bu terimin ülkenin hava yolu şirketine isim olarak seçilmesi tarihi köken olarak en eski olma düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Gubar (1967: 9), çalışmasında bu durum ile ilgili şu ifadeleri zikretmektedir:

“Aryana Afganistan’ın eski adı olup milattan önceki bin yıldan, miladi beşinci asra kadar yaklaşık bin beş yüz yıl bu memleketin adı olmuştur. Avesta’da Arilerin yurdu olarak anılmıştır. Horasan adı ise miladi üçüncü asırdan ‘Doğu’ anlamında Horasan adı ortaya çıktı ve beşinci asırdan on dokuzuncu asra kadar yaklaşık bin beş yüz yıl memleketin adı oldu. On dokuzuncu asırda Horasan adı yerini Afganistan’a bıraktı. Peştun kabileleri tanımlayan Afgan kelimesi 10. asırda İslami kaynaklarda zikredilmiş ve zamanla kullanımını genişleterek 18. yüzyılda bütün Peştun kabilelerini ifade eden bir anlam kazanmıştır. Afganistan ismi ilk önce 13. asırda ülkenin Doğu vilayetleri için kullanılmıştır. 14. asırda ülkenin doğusunda bulunan Süleyman dağı civarı için bu isim kullanılmıştır. 18. asırda Kabil’in güney bölgeleri Afgan mülkü adını aldı. 18. yüzyılda Sind Nehri’nden Kabil’e kadar, Keşmir yakınlarından ve Nuristan’dan Kandahar ve Multan’a kadar olan bölge Afganların yaşadığı yer haline geldi. 19. asırda Afganistan adı ülkenin resmî adı oldu.”

Ahmet Şah Abdalî ile Amanullah Han arasında geçen süre zarfında Afgan kavramı etnik açıdan bir topluluğu ifade etme açısından genişleme şansı yakaladığı gibi, Afganistan kavramı coğrafi bir adlandırma ve idari sınırlar açısından alansal genişlemeyi ve daralmayı da bu dönemde yaşamıştır. Günümüz Afganistan’ın sınırları Peştunların yaşadığı Hindistan bölgesini (Pakistan) terk ederken Türklerin yaşadıkları bölgelere doğru genişlemiştir. 19. yüzyılda ortaya çıkan ve bölgede Britanya ile Rusya’nın Jeopolitik rekabetini ifade eden “büyük oyun” esnasında yaşanan askerî ve politik gelişmeler Afganistan sınırlarını çizen en önemli hadise olmuştur. Bu sebeple Afganistan, İngiltere’nin Hindistan’dan çekildiği 1947 yılına kadar klasik bir tampon devlet konumunu korumuştur (Erman, 2017: 397).

Modern Afgan Devleti’nin 1919 yılında İngilizlerden bağımsızlığını alıp kuruluşuna kadar geçen süre zarfında Afgan coğrafyasını etkileyen siyasi olaylara baktığımızda Ahmet Şah Durranî sonrası Afganlılar adına olumsuz gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. En büyük dış güç olarak da Babürlü topraklarını işgal eden İngiltere ön plana çıkmıştır. Rusların Türkistan’da bulunan Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarını kontrol altına alması sonrası Afganistan ile yakından ilgilenmesi ikinci Afgan İngiliz savaşına sebep olmuştur. İşgal sonrası Yakup Han ile imzalanan 1879 tarihli Gendumek Anlaşması ile İngiliz kontrolüne giren Afganistan’da 1880 yılında İngiliz desteği ile başa geçen Kral Abdurrahman Han döneminde 1893 tarihli Durand Hattı Anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşma ile İngilizlerin daha önce işgal ettiği topraklar İngilizlere bırakıldığı gibi 2600 km’lik Pakistan-Afgan sınırı da çizilerek onun ötesinde kalan topraklardan vazgeçilmiştir. Pakistan kurulduktan sonra Afgan Devleti bu anlaşmayı geçersiz ilan etmiştir. Durant Hattı Anlaşması ile terk edilen Peştun bölgeleri dışında da bu anlaşma öncesi birçok yer terk edilmiştir. 1812 yılında Atak Kalesi’ni, 1818 yılında Multan’ı, 1821 yılında Keşmir’i, 1823 yılında ise Peşaver’i Pencap Sikh hükümetine; Sind, Belucistan gibi önemli yerleri ve Durand sonrası Svat, Bajaur, Waziri, Çaki ve Çemen bölgelerini İngilizlere bırakmıştır (Shakir, 2020: 93-95). Durant Hattının çizilmesi ile Peştunların yaşadığı Afganistan (Peştunlar) ikiye bölünmüştür. 1905, 1919 ve 1922 yıllarında İngilizler ve Afgan hükümetleri tarafından üç kez yenilenmesine rağmen zaman zaman Afgan yöneticiler tarafından bir sorun olarak gündeme getirilmiştir. 22 Kasım 1921 tarihli Kabil Anlaşması’nın üçüncü maddesinde Durand Hattı Amanullah Han tarafından kabul edilmiştir.

Bölgede yaşayan aşiretlerin İngilizlere karşı desteğini görmüş olmasına rağmen bu anlaşma esnasında onların siyasi ve kültürel haklarını koruyacak bir madde dahi koymamıştır. Fakat İngilizlerin bölgeden çekilip Pakistan Devleti'nin kuruluş aşamasında bu konu tekrar gündeme gelse de Temmuz 1947 yılında yapılan referandumda Afganistan'ın hak iddia ettiği bölgedeki halkın %98'i Pakistan lehine karar vermiştir. 14 Ağustos 1947 yılında Pakistan Devleti kurulduğunda Afganistan bu sorun yüzünden Pakistan'ın Birleşmiş Milletler tarafından tanınmasını bir süreliğine veto etmiştir. Pakistan hükümeti bu bölgeye özerlik tanımış olsa da Afgan parlamentosu 1950 yılında bu anlaşmayı tek taraflı olarak feshetmiştir (Burget, 2013: 63-64; Müceddidi, 1997: 97). Bu sorun günümüze kadar tıpkı Pakistan-Hindistan ilişkilerini bozan Keşmir meselesi gibi Pakistan-Afganistan ilişkilerini olumsuz etkileyen bir İngiliz manevrası olarak iş görmeye devam etmektedir.

Afgan tarihi ile ilgili yukarıda bahsedilen mekânsal sorunsallar yanında dönemsel sınıflamalarda da bazı sorunlar ortaya çıkmaktadır. Afgan tarihini Ahmet Şah Durranî'den günümüze kadar birbirinin devamı olarak kesintisiz şekilde ele almak mümkün değildir. Afgan siyasi tarihini de kendi içinde Sadozaylar Dönemi (1747-1773), Barakzaylar Dönemi (1773-1973) ve Cumhuriyet Dönemi (1973 sonrası) şeklinde üç döneme ayırmak mümkündür. Barakzaylar Dönemi de kendi içinde 1919 öncesi ve sonrası şeklinde iki dönemde incelenebilir. Çünkü bu tarihte geleneksel devlet şeklinde varlığını devam ettiren Afgan Devleti sona ermiş; yerine Amanullah Han'ın kurduğu modern Afgan Devleti kurulmuştur. Cumhuriyet Dönemini de kendi içinde Davut Han Dönemi, Sosyalist Dönem, Mücahitler ve sonrası dönem şeklinde üç bölüme ayırmak mümkündür. Barakzayların son temsilcisi Muhammed Davut Han'ın 1973 yılında bir darbe ile yönetimi ele geçirmesi ve Cumhuriyeti ilan etmesi idari açıdan Afganistan için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. 1978 yılında ise Sovyetlerin desteklediği Solcu gruplar yönetimi ele geçirince ülkede iç savaş patlak vermiş ve siyasi istikrarın olmadığı bir yapıya zemin hazırlanmıştır. Sosyalist dönem 1992 yılında Dr. Necibullah'ın öldürülmesi ve yönetimin el değiştirmesi ile sona ermiştir. Bu tarihten sonra mücahitler dönemi başlamıştır. Devlet idare etme kabiliyetinden yoksun mücahit grupların iç çekişmeleri 1996 yılında Taliban yönetiminin iktidarı ele geçirmesine sebep olmuştur. 2001 yılında yaşanan 11 Eylül olayları ve sonrasında yaşanan ABD müdahalesi ile I. Taliban dönemi sona ermiş ve kukla yönetimler dönemi başlamıştır. Bu dönemde Ağustos 2021 yılında Taliban'ın ikinci defa yönetimi ele geçirmesi ile sona ermiştir. Tüm bu dönemlerde devlet idare şeklinde köklü farklar ortaya çıkmıştır. Barakzaylar Dönemini sona erdiren ve Cumhuriyet Dönemini başlatan Davut Han, Barakzaylar sülalesinin bir temsilcisi olarak görev yapmıştır. Mücahit ve Taliban Dönemleri ile 11 Eylül sonrası kurulan kukla hükümetler arasında belirgin farklar bulunmakla birlikte, Afgan/Peştun egemenliği devam etmiştir.

Yaşanan bütün bu süreçte Beçe-yi Sakav (sucunun oğlu) olarak horlanan ve 1929 yılında Amanullah Han sonrası sadece 10 ay gibi kısa süreliğine tahtta kalabilen Habibullah Kalakani ve mücahitlerin yönetimi ele geçirdiği 1992 sonrası kurulan hükümette kısa süreliğine başkanlık edebilen Burhaneddin Rabbani dışındaki bütün hükümdarlar Peştun kökenli olmuştur. Yaşanan siyasi kargaşalar neticesinde yönetime gelebilen Tacik kökenli bu iki lider dışında ülkenin içinde önemli oranda nüfus barındıran Hazara ve Türk kökenli Özbeklerden devlet başkanlığı görevine gelen kimse olmadığı için Afganistan Devleti'ni siyasi açıdan birçok etnik unsurun birleşiminden meydana gelen bir devlet şeklinde değerlendirmek yanlış olacaktır. Peştunlar dışındaki diğer etnik unsurlar çok eski zamanlardan beri bu topraklarda yaşamış olsalar da yaşadıkları coğrafya Peştunlar tarafından işgal edilmiştir. Afgan tarihi Afganistan tarihi şeklinde işlenmeye çalışılsa da mevcut ve önceki siyasi gelişmeler dikkate alındığında Peştunlar dışındaki etnik unsurların Afgan ulus kimliğini sahiplenmesinin tarihî gerçekler ile örtüşmesi mümkün gözükmemektedir. Zira iç savaş esnasında yaşanan etnik çatışmalar Afgan kimliğinin birleştirici bir fonksiyonu yerine getirmeyip ayrışmayı körüklediğini kanıtlamaktadır. Oransal olarak birbirine yakın bu kadar etnik topluluk var iken ve kendi diline sahip birçok etnik grubun Peştunlardan/Afganlardan daha eskiye dayanan tarihî mazileri, Afgan kavramı etrafında milletleştirilme çabalarını sonuçsuz bırakmıştır.

Ülkenin resmî diline bakıldığında eskiden beri bu coğrafyada ortak anlaşma dili olan Dari Farsçası yanında Peştu dilinin Afgani olarak resmî dil statüsünde kullanılması Afgan ve Afganistan kavramını

Peştunların tekeline sokmuştur. Yılmaz'ın (2010: 161) bu hususta Ferheng'den aktardığı; “Yıllardır Afganistan'ın önemli problemi sayılan dil sorunu, dil ıslahatıyla çözülmeye çalışılmıştır. 19 Nisan 1923 yılında nizamname çıkartmak amacıyla oluşturulan Loye Cirge'de Emir Amanullah Han, Peştuca'nın Afganistan'ın resmî dili olması gerektiğini açıklamıştır. Emir, daha sonra bu dilin kullanılmasını yaygınlaştırmak amacıyla *Merekeyi Peştu* adında bir dernek oluşturmuştur. Ancak çok farklı dillerin konuşulduğu Afganistan'da Peştuca genel kabul görmemiştir” ifadesi *Peştuca* ve *Afgan* kavramlarının dil açısından da örtüştüğüne örnek olarak verilebilir.

Dört büyük etnik grup içinde Afganistan'ın dil konusundaki politikalarından en çok Türkler mağdur olmuştur. Daha önceki anayasalarda resmî statü kazanan Peştuca ve Farsça Dr. Necibullah tarafından ilan edilen 1987 Anayasası ile kısmen tanınırlık kazanmıştır. Bu iki dil dışındaki Özbekçe, Türkmençe, Beluçça, Peşeyi Dili, Kırgızca- Kazakça ve Nuristanice resmî olmamakla birlikte millî dil olarak tanımlanmıştır. 2004 Anayasasında ise Farsça, Peştuca, Özbekçe, Türkmençe ve Beluçça vs. gibi dillerden Farsça ve Peştuca resmî dil olarak, bu dillerden hangisi en çok konuşuluyorsa bu iki dilden (Farsça, Peştuce) sonra üçüncü resmî dil olarak kabul edilmiştir (Temizyürek vd., 2016: 161-162). 2001 sonrası yaşanan süreçte Özbek asıllı General Abduraşit Dostum'un çabaları ile Özbek dili, yerelde resmîyet kazansa da sözde dinî bir hareket olan; ama gerçekte Peştun milliyetçiliğinden beslenen Taliban yönetiminin başa geçer geçmez ilk işi Özbek dilinin bu statüsüne son vermek olmuştur.

Afgan ve Afganistan tarihi ile ilgili bazı önemli kavramlara baktığımızda bu kavramların da tartışmalı hususlarının olduğu görülmektedir. Yukarıda da zikredildiği üzere Afganistan'ın önceki adları ve üzerinde yaşayan halkların etnik adlandırmaları da tartışmalı alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Afganistan toprakları İslam'ın bu bölgeye girişinden yüzyılın ikinci yarısına kadar Horasan adı ile anılmıştır. Bu kelimenin adı güneşin doğduğu yer anlamındadır. Bu coğrafyanın sınırlarının neresi olduğuna dair kesin bir görüş yoktur. Sistan ve Kabilistan bölgesini işaret edenler gibi Samaniler Devleti'nin başkenti Buhara'nın yer aldığı Maveraiünnehir'deki Rudeki kendini Horasan şairi olarak adlandırmıştır. Sınırları kesin olmamakla birlikte 7. yüzyılda Sasani Devleti'nin Araplar tarafından işgal edilmesi sonrası Arapların Acem olarak adlandırdığı bu geniş arazi iki bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden biri Sasanilerin batısındaki İran, Irak'a bağlı Fars, Azerbaycan, Hazar denizinin güneyleri olup merkezleri Irak vilayetidir. Doğuda kalan ikinci kısmı ise günümüz Afganistan toprakları, İran'ın doğu kısımları ve Ceyhun'a kadar olan Türkmen arazileri Horasan olarak adlandırılmıştır (Ferheng, 1998: 11-12). Horasan kelimesi Afganistan kelimesini birebir karşılamamaktadır. Ferheng (1998: 16) Horasan'ın sakinleri başlığı altında Afganistan sınırları içindeki etnik unsurları sayarken Türkler ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Hindukuş dağlarının kuzeyinde eskiden beri Türk dilli halklar vardı. Daha sonra Şeybani Özbeklerden bir grup Safevi ve Babür Devleti ile mücadeleler sonucunda buralara yerleşmişlerdir. Zamanla onlar ile irki açıdan yakın olan Türkmen ve Kırgızlar onlara bağlanmışlardır. Bu sebeple on dokuzuncu asırda Afganistan'ın kuzey bölgeleri Afgan Türkistan'ı olarak adlandırılmıştır. Maveraiünnehir ve Orta Asya'nın diğer bölgeleri ise Rusya'ya Tiyen Şan dağlarının güney kısımları ise Çin Türkistan'ı olarak adlandırıldı. Yirminci yüzyıla gelindiğinde bu üç ülke siyasi sebeplerden dolayı Türkistan kelimesinin kullanımını yasaklayınca bu kelime resmî olarak kullanımdan düşmüştür.”

Oysaki 1750-52 yıllarında Ahmetşah Durranî ile başlayan ve ancak Dostmuhammed zamanında (1826-1863) tam anlamı ile işgal edilen Belh, Şibirgan, Kunduz, Meymene, Mezarı Şerif, Anddhoy (Nazarov, 2011: 9-10) gibi begliklerin bulunduğu bölge Türkistan olarak biliniyordu. Afgan Devleti, Şir Ali Han tarafından 1863 yılında ilk defa idari birimlere ayrılıp iller tahsis edildiğinde beş vilayetten biri Vilayet-i Türkistan-ı Afgani olarak kayda geçmiştir. Bu isim sonraki dönemlerde artan vilayet isimlerine rağmen korunsa da 1352 (1974) yılında yapılan düzenleme (Ceylani, 2000) ile kullanımdan kalkmıştır.

Afganistan tarihi ile ilgili tartışmalı sahalardan biri de ülke içinde bulunan etnik grupların Afgan kimliği içindeki konumları ile ilgilidir. Köken bakımından oldukça eski olan Afgan kelimesi Arapça “figan” kelimesinin çoğuludur. Bu kelimenin kullanımı onların aralarında bir birlik sağlayamamaları ve

egemenliği altında yaşadıkları yöneticiden sürekli şikâyet etmelerine dayandırılmaktadır (Çomu, 2020: 370). Cemaleddin Afgani de (1373: 4-5) benzer sebepler ile baskı altında yaşayan halkın Farslar tarafından Afgan olarak nitelendirilmiş olduğunu söylemekle beraber bu isim için farklı bir iddiayı şöyle dile getirmektedir:

“Bazı tarihçiler Afganların cedit olan kişinin adının Afgan olup çocuklarının da bu ad ile anıldığını söylemektedirler. Farslar da onlara Avğan demişlerdir ki Afgan şeklinde telaffuz edilmiştir. Hintliler halen onları Pethan olarak adlandırmaktadırlar. Afgan kabilelerinden Kandahar ve Gazne civarında ikamet edenler kendilerini Peştun ve Peştane olarak adlandırırılar.”

Afgan kelimesinin ortaya çıkışı ve anlamı ile ilgili bu ifadeler tartışmalı olmakla beraber Peştun ve Afgan kelimesinin aynı topluluğu ifade ettiği konusunda tartışmalı bir durum söz konusu değildir. Bu durumda Afgan kelimesi Afganistan’da yaşayan bütün toplulukları ifade eden ortak bir isim olarak değerlendirilmemelidir.

Özgür Çınarlı’nın (2012: 74-75) birden çok çalışmadan derlediği araştırmasında Afganistan sınırları dahilinde yaşayan bütün etnik topluluklar sıralanmıştır:

“En büyük ırkı, dile bağlı, kültürel ve dinî gruplar olan etnik gruplar temel alınarak Afgan toplumu incelendiğinde, karşımıza on sekiz grup çıkmaktadır. Peştunlar, Tacikler, Türkler (Özbek, Türkmen, Kızılbaş, Kazak, Kırgız, Karakalpak), Hazaralar, Aymaklar, Beluciler, Brahuiler, Beluçlar, Nuristanler, Rajasthaniler, Araplar, Hindular, Pamiriler, Sihler, Yatlar, Pencabiler, Darvaziler, Paşhailerdir. Ancak, Afganistan’da bu kadar çok sayıda etnik grup olmasına karşın, ülke içinde tek başlarına siyasi bir güç oluşturabilecek kadar nüfusa sahip olanlar sadece dört tanedir. Bunlar da: Peştunlar, Tacikler, Türkler ve Hazaralardır.”

Bu listede de dikkat edileceği üzere Afgan tabiri geçmektedir. Oysaki yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı gibi Afgan kavramı Peştunlukla eş değerdir. 1919 sonrası ulus inşa etme çabası Afgan kavramının bütün bu etnik grupları ifade eden üst kimlik olarak lanse edilme çabası böyle bir kavram kargaşasına sebep olmaktadır. Fiili olarak Afgan tabiri Afganistan’da Peştunlar için kullanılmaktadır.

Afgan kimliğinin siyasi ve kültürel açıdan güç teşkil ederek millet olarak değerlendirilebilecek kalabalığı teşkil eden dört grubu içinde (Peştun, Türk, Tacik, Hazara) Afgan üst kimliğini en az benimseyenler Türkler, en fazla benimseyenler ise Peştunlar olmaktadır. Bu hususta istatistiki bir veri olmamakla birlikte yapılan kişisel gözlemlerden bu sonuca ulaşılmaktadır. Afganistan resmî dilinin Farsça ve Peştuca olmasının bu kimlik kabullerine etki ettiğini söylemek mümkündür. Taciklerin konuştuğu Dari Farsçası ile Hazaraların konuştuğu Hazaregi dilleri birbirine çok yakındır. Bu sebeple bu iki grup içinde Afgan üst kimliğinin kabul oranı Türklere nazaran çok, Peştunlara nazaran daha azdır. Türkler içinde de ana dillerini unutup Farsça konuşanlar arasında Afgan kimliğini kabul oranı daha fazladır. Tacikler ve Hazaraların siyasi tarihlerine baktığımızda bu isim ile devlet kuramamış olmaları (kısa ömürlü Ergüniye Hazara Emet’i hariç) (Mohammadi, 2015: 31) günümüz Tacikistan Devleti’nin dahi 1929 yılında Sovyetler tarafından Özbekistan SSC’nin Doğu Buhara olarak adlandırılan bölgesinde (Roy, 1997: 100) kurulması dikkate alındığında, Afgan kimliğini kabullenmelerinin Türklere nazaran daha kolay olduğu çıkarımını yapmak yanlış olmayacaktır. Zira, Peştunlar dahil Afgan coğrafyasında yaşayan bütün etnik gruplar, yukarıda özetlendiği üzere, uzun süre Türk devletlerinin hâkimiyeti altında yaşamışlar ve bu devletlerde kendilerine verilen askerî ve idari görevleri yerine getirmişlerdir. Bu tarihsel süreç ve dillerinin resmî dil statüsünde olmayıp mahalli diller arasında olması Türklerin Afgan üst kimliğini kabullenmelerinde direnç meydana getirmiştir.

Afganistan’da farklı adlar ile yaşayan etnik unsurları Turaniler (Türkler) ve Aryayiler olarak sınıflamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Dörtlü gruptan olan Peştunlar ve Tacikler farklı milletler olarak düşünülse de ki tarih boyunca başka milletlerin (Turanilerin) karışımı da söz konusudur; Aryayı topluluklardandır. Hazaraların Moğol, Türk veya bu iki milletin karışımı, bunlarla birlikte Tacik, Peştun

gibi diğer etnik unsurların karışımı ya da Afganistan coğrafyasının eski sakinleri olduğuna dair tartışmalar olmakla birlikte (Farzam, 2020: 8; Yazıcı, 2011: 477) antropolojik özellikleri Aryayilerden ziyade Turanilere daha yakın olduklarını göstermektedir. Afganistan’da birbirini tanımayan ve ismini bilmeyen bir Özbek ile Hazara’nın karşılaştığında birbirlerine Anadolu’da kullanılan “Böle” (kuzen) diyerek seslenmesi dil farklılığına rağmen ırkî akrabalığa işaret eden gündelik pratiklerdendir. Gayrı insani zulümlerin yaşandığı Afganistan iç savaşında mezhepsel ve dilsel farklılığa rağmen Özbekler (Türkler) ile Hazaralar arasında ciddi çatışmaların yaşanmayıp nispi dayanışmaların görülmesinin arka planında bu yakınlığın olduğunu söylemek yanlış bir değerlendirme olmayacaktır. Gündelik hayatta yaşanan bu pratiklerin dışında Hazaralar ile Türklerin akrabalığını ortaya koyacak birçok ilmî argüman da bulmak mümkündür (Mohammadi, 2015; Farzam, 2020; Yazıcı, 2011).

Afganistan’ın bu etnik özgeçmişine rağmen, Afgan ve Peştun kavramlarına Afganistan kavramı açısından baktığımızda, Afgan tabirinin kullanımını mümkün mertebe eski dönemlere götürme gayreti gözden kaçmamaktadır. Ferheng’in (1998: 16-17) bu konu ile ilgili şu ifadeleri bu duruma örnek olarak verilebilir:

“Horasan’ın güney ve doğusunda Dari dilinde Afgan, ama kendilerine Peştun diyen bir topluluk yaşar. Afganistan adı devletin adı olarak resmen 1801 yılında İngilizler ile İran arasında yapılan bir anlaşmada Durranî Devleti için kullanılsa da Afgan kelimesinin bir milletin adı olarak kullanımı eski zamanlara dayanmaktadır. İlk defa miladi altıncı yüzyılda Hintli müneccim Verhe Mehiyre’nin (ورهه مهیره) Baharat Semitha (بهارات سمیتها) adlı eserinde geçmiştir. Miladi 629-644 yılları arasında bölgeyi gezen Çinli seyyah Huan Tsang da Süleyman dağı civarında Apukin adlı bir topluluğu zikretmiştir. İslami dönem kaynaklarından anlaşılacağı üzere Afganistan günümüz Kandahar’dan başlayıp, Sind nehrine kadar olan bölgeyi içermektedir. Kendilerine ait bir devletleri olmaksızın aşiretler şeklinde yaşamlarına devam etmişlerdir.”

Bu ve buna benzer ifadeleri her ulus devlet kurma projesinde görmek mümkündür. Oysaki bu dönemlerde Afganistan tabiri yerine bölge Aryana ve Horasan olarak adlandırılmaktadır. Bu ve buna benzer çelişkiler, Afgan/Peştun kavramı ile Afganistan kavramının özdeş olarak düşünülmesine ve Afganistan tarihi üzerinden Afgan tarihinin yazılmaya çalışılmasına sebep olmaktadır.

Peştunların kökeni İslami dönemdeki Arap ve Fars kaynaklarında onuncu asırdan itibaren Afgan olarak adlandırılmıştır. Bu iki kavram aynı anlamda kullanılsa da Peştunlar tercihen kendilerini Peştun olarak ifade etmişlerdir. Hintlilerin Pethan şeklinde söylediği ismin çoğulu Peştane olarak söylenmiş, bu şekli ile İngilizceye de geçmiştir. Yaşadıkları Süleyman dağları yüzünden Araplar Peştunları *Süleymani* olarak ifade etmişlerdir. Hindistan’ın kuzeyindeki topluluklar, Peştunları *Ravhile* olarak adlandırmışlardır ki bu ismin anlamı Mutlan dilinde dağlık demektir. Peştunların kökeni ile ilgili de farklı görüşler mevcuttur. Bazı Peştun kabileleri kendilerinin Benî-İsrâil’den geldiklerine inanmaktadırlar. Halk arasındaki rivayetlere göre Peştunların ilk atası *Afgane* adlı bir kişi olup Hazreti Davud’un egemenliğinde yaşamıştır. Yahudilerin sürgününden sonra Gur dağlarına yerleşmiştir. Peştunların bir kısmı arasında kabul gören bu görüş tarihçi ve dilciler tarafından kabul görmemektedir. Bilim insanları onları Hint Avrupa topluluğunun bir parçası olarak görmektedirler. Zaman içerisinde Hind, Türk, Tacik ve Arapları içlerinde eriterek dil ve kültür açısından kendilerine benzetmişlerdir. Tarihçiler ilk Peştunları Sind nehrinin batısında bulunan Süleyman dağları ve civarında göstermektedir (Ferheng, 1998: 23-24). Bu ifadelerden hareketle Peştunlar dışındaki etnik unsurların Afgan üst kimliğini benimsemelerine şaşırılmaması gerekir. Zira Afgan iç savaşında yaşanan gruplaşmaların niteliği, siyasi istikrarsızlık ve soykırımı andıran kanlı çatışmalar tüm dünyaya bunu göstermiştir.

Sonuç

Günümüzde Afganistan olarak adlandırılan coğrafyada tarih boyunca birçok topluluk hüküm sürmüştür. 1801 yılında İngilizler ve İranlılar arasında yapılan bir anlaşmada Abdalî Devleti’nden Afganistan olarak bahsedilmesi ile ilk defa bu coğrafya resmî olarak Afganistan adıyla kayda geçmiştir.

Ama bu tarihten önce de Afgan kelimesi kullanılmıştır. Bölge 1747 yılından sonra Ahmet Şah Durrani'nin bütün Peştun aşiretlerini birleştirerek bir Afgan /Peştun Devleti kurması ile Afganistan olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu coğrafya daha öncesinde sınırları kesin olmamakla birlikte Aryana ve Horasan olarak adlandırılmıştır.

Afganistan'ın 1919 yılında İngilizlerden bağımsızlığını kazanması ve reformcu Amanullah Han'ın modern tarzda devlet kurma çabası, Afganistan'da uluslaşma sürecini başlatmıştır. Afgan kavramı Afganistan'da yaşayan bütün etnik unsurların üst kimliği olarak ele alınmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Afganistan tarihi adı altında Afgan tarihi ortaya konmaya çalışılmıştır. Oysaki Afganistan'a adını veren ve üst kimlik olarak kabul edilen Afgan kavramı Peştunları ifade etmiştir. Ülke içinde ezici çoğunluğu sağlayamayan Peştunların tarihte Afgan olarak adlandırılmasına karşın kendilerini Peştun olarak adlandırması Afganistan ve Afgan kavramlarını tartışmalı hale getirmiştir. Bu durumda Afgan tarihi ele alınırken milattan önceki asırlara atıf yapılması ve sanki Peştunların bu bölgenin ilk sakinleriymiş gibi ele alınması yanlış bir yaklaşımdır. Afgan tarihi için 1774 ve birkaç asır öncesini ele almak gerekir. Zira Peştunların ortaya çıktığı ve günümüzde nüfus yoğunluğunun bulunduğu coğrafya da günümüz Afganistan'ı değil, Pakistan'dır. Bu durumda Peştunların yaşamadığı ve ülkenin büyük bir çoğunluğunu içine alan bölgeleri ve halkları Afgan tarihi içinde değerlendirmek yanlış bir yaklaşım olacaktır.

Afganların yaşadığı yer anlamında kullanılan Afganistan'ın sınırları Hindistan bölgesinde İngilizlerin siyasi ve askerî güç haline gelmesi ve bölgesel mücadele için Rusya Çarlığı ile mücadeleye girişmesi sonucu şekillenmiştir. İngilizler ile yapılan Durand Anlaşması Peştunların/Afganların ağırlık merkezinin şu anki Afganistan Devleti sınırları dışında kalmasına sebep olmuştur. Türklerin uzun süre hüküm sürdüğü bu topraklarda Peştunlar günümüz Pakistan sınırları içerisinde bulunan bölgelerden şu anki Afganistan'da Peştunların yaşadığı bölgelere doğru göç etmişlerdir. Böylece ülkenin kalabalık gruplarından olan Taciklerin, Türklerin ve Hazaraların yaşadıkları bölgeleri işgal etmişlerdir.

1919 sonrası resmî dilin Peştuce ve Farsça olması diğer azınlık grupların bu kimliği kabullenmesini engellemiştir. Günümüzde yaşanan iç savaş bu durumu göstermektedir. Afganistan'da millet statüsünde değerlendirilecek kalabalığa sahip Peştunlar, Türkler, Farslar ve Hazaraların her birinin Afganistan coğrafyasında kendine özgü tarihleri vardır. Bunların hepsinin Afganistan tarihi içerisinde ele alınması zamansal ve kavramsal bazı tartışmaları beraberinde getirmektedir. Afgan kavramının Peştun kavramı ile özdeş olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bütünleşmiş bir Afganistan'ın varlığından söz etmek mümkün olamayacağından dolayı, Peştunların, Taciklerin, Türklerin ve Hazaraların yaşadığı bölgelerin ve bu etnik unsurların kendilerine özgü tarihlerinin olduğu unutulmamalıdır. Afganistan'da, Peştunlar dışındaki azınlıkların siyasi ve kültürel hak talebinin sahip oldukları tarih ve onun sebep olduğu aidiyetten kaynaklandığı gerçeği, Peştun merkezli Afgan tarih yazımında bazı tartışmaları beraberinde getirmektedir.

Afganistan tarihini bölgesel anlamda tarih öncesi devirlerden başlatmak mümkün olmakla birlikte Afgan siyasi tarihini bölgede Peştunların hakimiyet kurduğu 18. yüzyıldan başlatmak gerekmektedir. Peştun/Afgan tarihini Afganistan tarihi olarak ele almak ve bu çerçevede genelleyci bir anlayışla yazmaya çalışmak ilmi açıdan doğru bir yöntem değildir. Toptancı bir anlayışla yazılan ve Peştunları merkeze alan bir Afganistan tarihi tartışmaları beraberinde getirmektedir. Çok etnikli, kültürlü ve dilli bu ülkede her bir bölgenin ayrı tarihini yazma gerekliliği, *Afganistan Tarihi* yazılırken siyasi ve coğrafi bir ayırımın yapılmasını da zorunlu hale getirmektedir.

Kaynaklar

Afgani, Cemaleddin. (1373). *Tarih-i Efğanistan*. Çev., Muhammed Emin Huvgeyani. Peşaver: Neşr-i Seba Kitaphane.

Askerov, Ahmedali. (2007). *Ozbek Halkının Etnogenez ve Etnik Tarihi*. Taşkent: Universitet Neşriyatı.

Burget, Fazıl Ahmed. (2013). "Durand Hattı: Afganistan-Pakistan Arasında Yaşanan Kavganın Diğer Adı". *Ortadoğu Analiz*. 5 (56).

Ceylani, Puhand Gulam (Ariz). (2000). *Coğrafya-yı Velayat-ı Efđanistan*. Peşaver: İdare-i Kitaphanehayı Seyyar-ı Erk.

Çınarlı, Özgür. (2012). “Afganistan’ın Etnik Yapısı”. *Aksaray Üniversitesi İİBF Dergisi*. 4 (1).

Çomu, Aslı Emine. (2020). “Afganistan’da Devlet İnşası ve Dinin Rolü: Kuruluştan Abdurrahman Han’ın Yönetiminin Sonuna Kadar Afgan Devlet Yapısı”. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 75 (2).

Erman, Kubilayhan. (2017). “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4 (11).

Farzam, Rahimullah. (2020). *Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Hazara Toplumu*. Ankara: İRAM- İran Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Ferheng, Mir Muhammed Sıdk. (1988). *Efđanistan Der Penc Karn-ı Ahir*. Emrikin Sepidi, Virjinya, Memalik-i Muttehide-i Amrika.

Gubar, Mir Gulam Muhammed. (1967). *Efđanistan Der Mesir-i Tarih*. Afganistan: Devleti Matbayi Kâbil.

Hacısalihoğlu, Fuat. (2021). “Teritoryal Tarih Yazımı”. *TAD*. 40 (70).

Mohammadi, Abdullah. (2015). “Tarihten Günümüze Hazaralar (Tarih, Dil, Folklor ve Etnoğrafya)”. *Belgü*. 2.

Müceddidi, Fazıl Gani. (1997). *Efđanistan Der Ahdi Ali Hazret Amanullah Han (1919-1929)*. Kaliforniya Amerika: Ferimont.

Nazarov, Nesriddin. (2011). *Afganistan Özbekleri*. Taşkent.

Refi, Habibullah. (1999). *Tarihi Fişurdeyi Efđanistan*. Peşaver- Pakistan: İdare-i Kitaphaneyi Seyyar (Aryek).

Roy, Oliver. (1997). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. Çev., Mehmet Moralı. İstanbul: Metis Yayınları.

Saikal, Amin. (2010). “Afghanistan and Pakistan: The Question of Pashtun Nationalism?”. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 30 (1).

Saray, Mehmet. (2002). *Afganistan ve Türkler*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.

Seyidi, Said Abdurrahman. (1362). *Tarih-i İslam ve Efđanistan, Der Karn-ı Veset*. Kabil: Vezaret-ı Talim ve Terbiye Riyaset-ı Musassesat-ı Ali Terbiye-i Muallim.

Shakir, Shafiqullah. (2020). *Taliban ve Peştunistan Sorunlarının Afganistan-Pakistan İlişkilerine Etkisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Sivrioğlu, Töre; Türkoğlu, Ahmad Jawid. (2017). *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Suimin, Nasrullah; Zarifi, Ferhad. (1368). *Nutukhay-ı Ali Hazret Amanullah Han*. Kısmet-ı Evvel, Akademi-i Ulum Merkez-i Banha ve Edebiyat.

Şaniyazov, Kerim. (2001). *Özbek Halkının Şekilleniş Cereyanı*. Taşkent: Şark Neşriyatı.

Tarih-i Muasır-ı Efđanistan Ez İstirdad-ı İstiklal Ta İnkılab-ı Sevr. (Yazar ve yayın yeri yok).

Temizyürek, Fahri; Barın, Erol; Ustabulut, Mete Yusuf. (2016). “Afganistan’ın Dil Politikası ve Afganistan’da Türkçe Eğitim Tarihi”. *Türkbilig*. 32.

Usta, Aydın. (2012). “Sâmânîler”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 36.

Yazıcı, Orhan. (2011). “Hazaraların Menşei ile İlgili Yeni Bir Görüş”. *TÜBAR*. 29.

Yılmaz, Aliye. (2010). “Amanullah Han’ın Islahatları ve Atatürk”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 21.

<https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1924-anayasasi/> (e.t.: 27 Mart, 2022).

